

УДК 17.018.22:343

О.В. ХАРИТОНОВА, канд. юрид. наук,
Національна юридична академія України ім.
Ярослава Мудрого

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК

Ключові слова: соціологічний підхід, кримінальне право

Логіка розвитку кримінально-правової науки протягом всієї історії її існування пов'язана з потребою досліджень методологічного характеру. На думку деяких авторів, сучасний етап розвитку суспільства потребує критичного переосмислення усталеного методологічного підходу до кримінального права з метою адаптації його до змін, що відбуваються в сфері буття і свідомості. Доволі часто у виступах на конференціях, в публікаціях мова йде про кризу кримінально-правової науки. Так, на необхідність переглянути традиційний для неї арсенал інструментів для дослідження кримінально-правових явищ звертають увагу, зокрема, А.Е. Жалінський [1], Ю.В. Баранов, В.П. Малков [2], С.У. Дікаєв [3]. Думається, подібні висновки є дещо передчасними, оскільки це не криза, а потреба сучасної відповіді на питання, які для кожної науки є традиційними і водночас завжди актуальними: методологія досліджень, їх організація, ефективність, користь для суспільства і держави.

Враховуючи, що кримінальному праву неодмінно притаманні такі риси, як консервативність і прогресивність його, одним із стратегічних напрямів сучасної кримінально-правової науки має стати, з одного боку, забезпечення стабільності кримінального права і закону, а з іншого – їх динамізму, тобто своєчасного реагування на об'єктивні потреби суспільства: зміну соціально-економічних і політичних умов, появу нових видів суспільно-небезпечної поведінки, що потребують

свого дослідження і включення до кримінального закону приписів про злочинність і караність таких діянь, втрату тією чи іншою поведінкою злочинного характеру, уточнення суперечностей, що виявлені практикою застосування кримінально-правових норм тощо. Реалізація цих завдань, на наш погляд, здійснюватиметься завдяки добре відомим науці кримінального права підходам, серед яких соціологічний підхід до вивчення кримінально-правової дійсності займає важливе місце, і його значення важко переоцінити.

Необхідно зазначити, що дослідженню кримінального права за допомогою соціологічних підходів значну увагу приділяли такі вчені, як М.Н. Гернет, О.А. Герцензон, С.К. Гогель, П.С. Дагель, І.І. Карпець, О.Ф. Кістяківський, В.М. Коган, А.А. Піонтовський, С.В. Познишев, М.М. Полянський, Л.І. Спиридонов, А.Н. Трайнін, П.С. Тоболкін, І.Я. Фойницький, М.П. Чубинський та ін. Метою ж даної статті є вивчення самого процесу становлення соціологічних засад у вітчизняному кримінальному праві, з'ясування імен засновників соціологічного підходу в дослідженні кримінально-правових явищ і оцінка внеску тих вчених, які в своїх роботах активно займалися розробкою даної проблематики. Вочевидь актуальною і теоретично та практично значущою в сучасних умовах є оцінка ролі соціологічного підходу в розвитку кримінально-правової науки та визначення перспектив його використання в кримінально-правових дослідженнях сучасності.

Соціологічний підхід до дослідження права, у тому числі кримінального, передбачає вивчення юридичних явищ принаймні в трьох основних напрямках.

Перший, вихідний напрям – вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що вимагають юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правовій та інших формах. У ході дослідження, проведеного в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства у певному виді правового регулювання і відбувається пояснення вибору

юридичних засобів їх задоволення. Якщо таке дослідження проводиться в рамках загальної теорії права, то його результати з'являються як теоретичне обґрунтування системи права, галузі якої повинні загалом і в цілому відповідати видам суспільних відносин і відповідати специфічним соціальним потребам їхніх учасників. Якщо ж подібне вивчення проводиться в рамках галузевої юридичної науки, наприклад, кримінально-правової, то його результат – наукова база для обґрунтування необхідності правової охорони певних, найбільш соціально значимих суспільних відносин.

Другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізму дії правової норми. Вивчення соціального і соціально-психологічного механізмів передбачає визначення відповідних факторів, що впливають на виконання юридичних норм, і побудову ряду поведінкових моделей, що дозволяють досліджувати сукупну дію всіх цих соціально і юридично значимих факторів, зведених у єдину систему. Його результати служать теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій правозастосовним органам і для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відображення в правових нормах економічних, соціальних, політичних, психологічних та інших моментів. У свою чергу дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, більш чіткого вираження їхнього юридичного змісту шляхом уточнення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій основний напрям включає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених соціальних цілей.

Викладене переконує, що соціологічні моменти пронизують всі основні напрями юридичного дослідження. Більш того, оскі-

льки соціально-економічні відносини об'єктивно є первинними, визначальними стосовно права, остільки соціологічні моменти відіграють провідну роль і при теоретичному освоєнні правової дійсності. Така позиція підкреслює особливу значимість соціологічного методу саме в кримінальному праві, оскільки воно покликане охороняти найбільш важливі суспільні відносини.

У цій ситуації дослідження за допомогою соціологічного методу злочину і покарання як явищ соціальних дозволяє, по-перше, оцінити суспільні відносини з погляду можливості включення їх у сферу кримінально-правової охорони; по-друге, досліджувати процес функціонування кримінально-правових норм у суспільстві, або, що одне й те саме, соціальний механізм їхньої дії, що дає можливість установити соціальні фактори, які впливають на застосування кримінально-правових норм; і, по-третє, сприяє одержанню соціальних результатів дії норм кримінального права, тобто оцінці їхньої ефективності, що надає істотну допомогу в правотворчості і правозастосуванні.

З огляду на те, що будь-яке поняття, норма, інститут кримінального права в найбільш загальній, абстрактній, юридичній формі відображають реальні явища суспільного життя, реальні суспільні відносини, завданням соціологічного дослідження в даному випадку є розкриття конкретного змісту цих явищ і відносин, розкриття змісту кримінально-правових норм у їх реальному соціальному бутті. Не обмежуючись описом, соціологічне дослідження проблем кримінального права повинне пояснювати ті соціальні закономірності, яким підкоряються ці явища і відповідні їм поняття, норми, інститути кримінального права. Все це, у кінцевому рахунку, повинне сприяти удосконаленню кримінальної політики і більш глибоким теоретичним дослідженням у науці кримінального права.

Таким чином, визнання соціологічного методу одним з основних у науці кримінального права, про що свідчить аналіз сучасних підручників і курсів кримінального права, є ціл-

ком обґрунтованим. Проте закріплення позицій соціологічного методу в кримінально-правовій науці відбулося не одразу, воно є результатом завзятої праці багатьох учених-криміналістів. Дослідження генезису процесу становлення і закріплення позицій соціологічного методу у вітчизняній кримінально-правовій науці доводить, що одним з перших, хто використовував соціологічні характеристики, наголошуючи на необхідності вивчення кримінального права і закону як явищ суспільних, був видатний український криміналіст, професор О.Ф. Кістяківський (1833–1885).

Ґрунтовний аналіз праць науковця дає підстави стверджувати, що він зарекомендував себе як прихильник класичної школи кримінального права, широко використовуючи догматичний, історичний і порівняльний методи. Водночас ретельний аналіз його кримінально-правової спадщини свідчить, що, хоча соціологічний метод ним прямо не називався, в поглядах ученого намітився певний поступовий перехід від догматичного методу до аналізу суспільної природи кримінального права [4]. О.Ф. Кістяківський ніби передбачив появу соціологічної школи в кримінальному праві, а саме тих її досягнень, які пройшли перевірку часом: він одним з перших збагнув необхідність розкриття соціального змісту кримінального права та його інститутів, наблизившись, таким чином, до найкращої частини вчення соціологів. Завдяки цьому можна стверджувати, що О.Ф. Кістяківський стояв на передових позиціях науки свого часу і впритул підійшов до розуміння значущості соціологічних засад в дослідженні кримінально-правових явищ.

Пізніше ці ідеї одержали відображення в роботах учених, які стали прихильниками соціологічної школи кримінального права, що виникла на початку 80-х рр. XIX ст. М.Н. Гернет [5], С.К. Гогель [6], С.В. Познишев [7], М.М. Полянський [8], І.Я. Фойницький [9], М.П. Чубинський [10] значну увагу приділяли висвітленню проблем кримінального права в соціологічному аспекті, що було значним кроком уперед в розвитку

кримінально-правової науки.

Аналізуючи позитивні зрушення, до яких призвів соціологічний напрямок в науці кримінального права, необхідно сконцентрувати увагу на тому, що соціологічна школа, проголосивши існуючу до неї науку кримінального права такою, що не відповідає потребам суспільства, застаріла і саме тому названа «класичною школою», незабаром сама пережила певну трансформацію. У 1889 році соціологи організували Міжнародну спілку криміналістів, яка проіснувала до першої світової війни і провела до 1915 р. дванадцять своїх з'їздів. Причому для участі в цих з'їздах запрошувалися криміналісти з багатьох країн, у тому числі і класики, і неокласики. Поступово позиції класичної і соціологічної шкіл почали зближатися. З'явилася група криміналістів, які інтегрували ці концепції, об'єднавши те позитивне, що існувало у вченнях обох шкіл. Така інтеграція ще більше посилилася в наступні роки, і в подальшому соціологічний підхід до кримінально-правових проблем у поєднанні з догматичним їх вивченням отримав доволі широкий розвиток.

В радянський період кримінально-правова література характеризувалася спробами знайти позитивне вирішення питання про об'єднання юридичного і соціологічного аспектів досліджень. Особлива увага соціологічному елементу в кримінально-правових дослідженнях приділялася в 20-і рр. XX ст., коли деякі автори намагалися послідовно виходити з примата соціологічного підходу над юридичним або у всякому разі з їхнього органічного синтезу. У цьому відношенні становлять інтерес підручники із Загальної частини кримінального права А.А. Піонтковського (вид. 1924, 1927 і 1929 рр.) [11]. У них перший розділ має назву «Соціологічне вчення про злочин», за ним йде розділ «Заходи боротьби зі злочинністю», і, нарешті, розділ «Юридичне вчення про злочин». Автор прагнув розкрити природу кримінального права, спираючись в першу чергу на дослідження суспільних потреб, які можуть і

повинні задовольнити кримінально-правові норми. Це дозволило йому досить глибоко розробити матеріальне визначення поняття злочину, яке, незважаючи на надмірну ідеологізацію і відсутність вказівки на нормативну ознаку, являло велику цінність у тому сенсі, що розкривало соціальну природу злочину. А.Н. Трайнін у підручнику «Кримінальне право, частина Загальна» (1929) приділив велику увагу історико-соціологічному дослідженню кримінального законодавства і соціологічному вивченню злочинності. Але під час розгляду інститутів кримінального права пануючим з'явився юридичний аспект [12].

У наступні роки використання соціологічного методу в кримінальному праві було обмежене: у період з 1938 по 1952 рік вийшов п'ятьма виданнями підручник з Загальної частини кримінального права, написаний колективом учених Всесоюзного інституту юридичних наук; пізніше були видані посібники і підручники з Загальної частини, написані колективами вчених МДУ, ЛДУ, Вищої школи МВС СРСР та ін. У всіх них «необхідність сполучення в дослідженні проблем кримінального права юридичного і соціологічного аспектів визнавалася, але переважно в декларативній формі» [13, с.184]. Можливо, подібна ситуація була викликана побоюваннями, що соціологічний метод у кримінально-правових дослідженнях міг бути визнаний запозиченим з арсеналів буржуазних напрямків юриспруденції, що в той час виявлялося неприпустимим. Критикуючи буржуазну соціологічну школу кримінального права, деякі автори з підозрою почали відноситися до соціологічного методу взагалі. Саме слово «соціологічний» почало носити негативний відтінок.

Лише в 70-і рр. ХХ ст. ситуація поступово змінилася, впровадження соціологічного методу в кримінально-правову науку знову було активізоване. З'явилися роботи, у яких ширше, ніж раніше, одержувала висвітлення проблема соціальних причин правопорушень, соціальної обумовленості і соціальної ефективності кримінально-правових норм.

Першою серйозною монографічною роботою з цієї проблематики в той період можна вважати книгу О.А. Герцензона «Кримінальне право і соціологія» [14]. За нею вийшли друком монографії І.І. Карпеця «Сучасні проблеми кримінального права та кримінології» [15], П.С. Дагеля «Необережність. Кримінально-правові і кримінологічні проблеми» [16], П.С. Тоболкіна «Соціальна обумовленість кримінально-правових норм» [17], В.М. Когана «Соціальний механізм кримінально-правового впливу» [18], Л.І. Спиридонова «Соціологія кримінального права» [19], де також більш широко використовувався соціологічний метод у дослідженні кримінально-правових проблем.

У сучасній науці кримінального права соціологічний метод визнається одним з основних. Він дає можливість встановити адекватність ознак того або іншого діяння, описаних у законі, властивостям фактично вчинених суспільно небезпечних діянь, усвідомити як можливі прогалини, так і надмірності законодавчого тексту, оптимальність обсягу криміналізації і відповідність заходів кримінально-правового впливу ступеню суспільної небезпечності відповідних діянь. При застосуванні соціологічного методу використовуються конкретно-соціологічні дослідження (анкетування, аналіз статистичних даних, інтерв'ювання та ін.) для виявлення соціального змісту конкретних злочинів, їх видів, соціальної характеристики суб'єктів різних злочинів, що дозволяє судити про ефективність кримінально-правових норм, надає істотну допомогу в процесі правотворчості. Дослідження злочину і покарання як явищ соціальних дозволяє вирішити питання про соціальні чинники, які впливають на криміналізацію або, навпаки, декриміналізацію певного діяння. Вивчаючи ці соціальні чинники, особливо в сучасних умовах глобалізації, наука повинна зробити висновки щодо того, чи зберігає своє значення традиційна теорія криміналізації стосовно суспільно небезпечної поведінки людей в цих умовах, чи ця теорія має бути переглянута, пристосо-

вана до нових реалій. Думається, що в сучасній кримінально-правовій науці перспективу матимуть саме ці дослідження, які пов'язані із відповідями на питання щодо переосмислення теорії криміналізації, з'ясування того, в якому напрямку це переосмислення має відбуватися, взагалі, яке місце і ефективність традиційних кримінально-правових засобів протидії злочинності в сучасному глобалізованому світі.

І нарешті, перспективність використання соціологічних основ у сучасному кримінальному праві пов'язана з реформуванням кримінального законодавства, що безумовно відображається і на змісті кримінально-правової політики. Так, наприклад, у КК України 2001 р. змінена ієрархія охоронюваних кримінальним законом соціальних відносин, яка ґрунтується на загальнолюдських цінностях «людина–родина–суспільство–держава». Крім того, акцентована необхідність захисту основ конституційного ладу і національної й економічної безпеки держави, що означає стан захищеності національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз і забезпеченість прогресивного розвитку країни. Суспільство та держава зацікавлені у стабільності кримінального закону, що свідчить про стійку та прогнозовану кримінально-правову політику держави. Підґрунтя такої стабільності забезпечується тим, що кримінальний закон відповідає сучасним вимогам і потребам суспільства. Як бачимо, аналіз соціальних змін, що протікають у нашій державі, дозволяє розробити перспективи формування певних пріоритетів у кримінально-правовій політиці України.

Таким чином, соціологічні засади в дослідженні кримінально-правових норм та інститутів становлять принаймні одне з найбільш цінних зернят в їх науковому пізнанні. Однак звідси не випливає, що соціологічний підхід в осмисленні кримінального права може бути абсолютизований. Навпаки: плюралістичний підхід до методологічної бази кримінально-правових досліджень має забезпечити повноцінне використання кожного

з підходів з урахуванням їх можливостей та меж застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 400 с.
2. Баранов Ю.В., Малков В.П. Взаимосвязь проблем значения уголовного права и ресоциализации // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 26027 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 24–28
3. Дикаев С.У. Унификации уголовного законодательства и проблемы совершенствования института наказания // История развития уголовного права и ее значение для современности: Материалы V Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 26027 мая 2005 г. – М.: ЛексЭст, 2006. – С. 119–129
4. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая / А. Ф. Кистяковский. – 3-е изд-е. – К.: Тип. Иогансона, 1891. – 850 с.
5. Гернет М. Н. Речь 9 мая на открытии общего собрания русской группы международного союза криминалистов / М. Н. Гернет, А. Ф. Кистяковский // Право. – 1910. – № 10. – С. 1172–1174.
6. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией: учебник / С. К. Гогель. – СПб.: Типография А. Г. Розена, 1910. – 505 с.
7. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Вып. 1-2.-М.: Унив. тип., 1907–1909. – 412 с.
8. Полянский Н.Н. Спор о будущей орие-

нтации русской науки уголовного права // Юрид. Вестн. – 1916. – Кн. 13/1

9. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением: [Анализ развития уголовного права от XIX в. до наших дней] / И. Я. Фойницкий. – М. : Добросвет – 2000: ООО «Юрид. бюро «Городец», 2000. – 464 с.

10. Чубинский М. П. Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса : сб. статей / М. П. Чубинский. – Х. : Типо-Литография «Печатное дело», 1906. – 309 с.

11. Пионтковский А.А. Советское уголовное право / РАНИОН, Ин-т сов. Права. – 3 изд., испр. и доп. – М.; Л.: Гос. Изд-во, 1929. – 371 с.

12. Трайнин А.Н. Уголовное право. Общая часть. – М.: Моск. Ун-т, 1929. – 511 с.

13. Пионтковский А. А. Уголовное право. История юридической науки / А. А. Пионтковский, С. Г. Келина и др. ; отв. ред.

В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1978. – 309 с.

14. Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – 286 с.

15. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1976. – 207 с.

16. Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юр. лит., 1977. – 144 с.

17. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. – Свердловск: Сред.-Ур. кн. изд-во, 1983. – 176 с.

18. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган. – М. : Наука, 1983. – 183 с.

19. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 240 с.

Харитонова О. В. Соціологічний підхід до вивчення кримінального права: виникнення і розвиток / О. В. Харитонова // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 439–444 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10xovvir.pdf>

Досліджено процес зародження соціологічних засад у вітчизняній кримінально-правовій науці, проаналізовано становлення та розвиток соціологічного підходу до вивчення кримінально-правових явищ, доведена необхідність його збереження і використання в методологічному арсеналі сучасної науки кримінального права та запропоновані перспективи його використання дослідниками.

Харитонова Е.В. Социологический подход к изучению уголовного права: возникновение и развитие

Исследован процесс зарождения социологических основ в отечественной уголовно-правовой науке, проанализировано становление и развитие социологического подхода к изучению уголовно-правовых явлений, доказана необходимость его сохранения и использования в методологическом арсенале современной науки уголовного права и предложены перспективы его применения исследователями.

Kharitonova E.V. Sociological Approach to the Study of Criminal Law: Origin and Development

This research covers the process of emergence and development of sociological principles in the Ukrainian criminal law science; in addition, it reflects the current state of social research in the criminal law science and outlines the prospects of application of sociological approach in the formation of modern Ukrainian criminal policy.